

Федорченко О. С.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ПРИЛЬОДОВИКОВИХ МИСЛИВЦІВ НА БІЗОНІВ У 80-90-х роках ХХ ст. ТА НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті розглянуто питання історії вивчення суспільства степових мисливців плейстоцену у 80-90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст.

Історіографічний аналіз - обов'язковий елемент дослідження будь-якої наукової проблеми. Головним його завданням є виявлення історіографічних фактів та їх систематизація. Результатом такого дослідження має стати виявлення механізмів історіографічної творчості та перспективи вивчення конкретної проблеми, окреслені предметні сфери, які потребують дослідження [27].

Початковим етапом історіографічного дослідження проблеми є історія її вивчення попередниками. Ці історіографічні екскурси, як правило, мають емпіричний характер, який проявляється у фіксації наукових фактів, на основі чого встановлюється хронологія ідей та досягнень наукового пошуку. Історіографія передбачає не тільки огляд окремих проблем, пов'язаних із конкретно-історичним вивченням пам'яток, культур, регіонів тощо, а й дослідження еволюції стилю наукового мислення, розвитку методів, концепцій, теорій, гіпотез, які визначають загальний напрям дослідницького пошуку в той чи інший період [27].

Протягом 80-90-х років ХХ ст. - на початку ХХІ ст. з'явилась велика кількість історіографічних фактів стосовно проблеми реконструкції суспільства прильодовикових мисливців на бізонів Північного Надчорномор'я. У цій статті запропоновано один із можливих підходів до аналізу фактів історіографії.

Важливим етапом дослідження палеолітичних мисливців Північного Надчорномор'я стали 80-90-ті роки ХХ ст. У цей час помітно зменшується роль описових аспектів і зростає питома вага історико-реконструктивних побудов. Крім того, з'являється низка наукових праць, присвячених методологічним проблемам реконструкції суспільства степових плейстоценових мисливців.

Головними ознаками досліджень цього періоду є:

- 1) розробка принципів, методів та структури процесу реконструювання соціально-історичного розвитку суспільств минулого;
- 2) застосування етноархеологічного моделювання.

У цей період наукові розробки проводились у кількох основних напрямках.

Наприкінці 70-х - на початку 80-х років ХХ ст. після розробки загальної теорії вивчення первісності виникло кілька моделей реконструкцій минулого, які різнилися лише деталями внутрішньої структури.

Зокрема, В. М. Масоном виділено джерелознавчий та реконструктивний рівні: перший - це виявлення та критика археологічних джерел, другий - соціологічна та етнокультурна інтерпретація, на основі якої відбувається реконструкція економічних, суспільних, ідеологічних структур, способу життя та ін. [26].

В. Р. Кабо [11] пропонував на першому етапі виділяти етнографічні типи та конструювати етнографічні моделі, на другому - будувати археологічні типи, на заключному етапі - формувати загальні історичні типи при зіставленні етнографічних моделей з археологічними типами.

Два рівні археологічного дослідження (емпіричний і теоретичний) та три його стадії (вихідну, історичну та соціологічну) виділив В. Ф. Генінг [3].

Детально описав і розвинув цю схему М. О. Ричков, який запропонував чотири етапи дослідження:

- 1) порівняння з існуючою конкретною моделлю та інтерпретація артефактів;
- 2) реконструкція окремих блоків діяльності конкретного суспільства минулого;

3) реконструкція конкретного суспільства минулого;

4) перевірка теоретичної схеми [31].

У цих загальних схемах реконструкції первісності, як правило, використовувалися дані етнографії, що, однак, завжди викликало певні застереження. Зокрема, перед дослідниками виникало питання: яким чином і на підставі чого можна залучати етнографічні дані при реконструюванні історичних моделей.

Л. Л. Залізник, спираючись на концепцію господарсько-культурних типів (ГКТ), або моделей господарської адаптації, радянських та зарубіжних вчених [1, 2], запропонував власну схему реконструкції мисливських суспільств на основі етноархеологічного моделювання. Згідно з теорією ГКТ суспільство на певному етапі розвитку в конкретній природно-ландшафтній зоні виробляє відповідну поведінку - господарсько-культурний тип, або модель господарської адаптації [7]. Тому є виправданим залучення етнографічних матеріалів до археологічних реконструкцій при порівнянні суспільств, що перебувають приблизно на подібній стадії соціально-економічного розвитку, з однаковим типом господарства та схожими природними умовами проживання [7].

За Л. Л. Залізником, схема процесу реконструкції стародавнього суспільства через його ГКТ складається з чотирьох етапів [7-9]:

- 1) визначення ГКТ суспільства, що відтворюється;
- 2) побудова етнографічної моделі цього ГКТ;
- 3) перенесення в минуле відтвореної моделі;
- 4) виділення індивідуальних особливостей цього суспільства.

Ефективність запропонованої схеми продемонстрована в процесі реконструкції суспільства мисливців на північних оленів фінального палеоліту [9] та лісових мисливців мезоліту [8]. Ці дослідження стимулювали спроби реконструкції способу життя первісних мешканців України іншими вітчизняними археологами [20, 13, 28].

Таким чином, у 80-90-х роках ХХ ст. було розроблено методику реконструкції способу життя мисливських суспільств на основі етноархеологічного моделювання на теоретичному рівні та перевірено її на фактологічному. У цей час археологи-первісники виходять на новий, вищий рівень вивчення суспільств - історико-реконструктивний, що пов'язано з удосконаленням методології дослідження.

У 80-90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. удосконалюється й методика археологічних розкопок [22], що надалі позитивно впливає на інформативні можливості історичних реконструк-

цій. Основою джерелознавчої бази ГКТ степових мисливців плейстоцену є пізньопалеолітичні пам'ятки Північного Надчорномор'я та Надазов'я (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка I, II Кам'яна Балка I, II, Сагайдак, Муралівка, Золотівка, Кайстрова Балка IV та ін.).

У цей період продовжує археологічне дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка II В. Н. Станко. Виключно на основі археологічного матеріалу дослідник вивчає еволюцію мисливського промислу бізонів. Спеціалізація господарства степових мисливців плейстоцену, становлення якої В. Н. Станко пов'язує з часом максимуму вюрмського зледеніння, набула, на його думку, соціального та ідеологічного оформлення [39]. Саме питання ідеологічного характеру, пов'язані з культом бізона, намагається вирішити В. Н. Станко. Він запропонував одну з можливих реконструкцій театральної-обрядової церемонії, яка, очевидно, мала місце в Анетівці II [4].

Вирішуючи питання палеоекології та палеоекономіки в пізньому палеоліті Надчорномор'я, В. Н. Станко дуже обережно ставиться до виділення складної системи виробництва та суспільних відносин населення цього регіону як особливого господарсько-культурного типу, або моделі адаптації. Він також висловив сумніви щодо сезонного розподілу пам'яток, натомість визначивши тип мисливського поселення для Амвросіївки, Анетівки II, Великої Аккаржі та Кам'яних Балок [39].

У 80-90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. плідно працює над відтворенням ГКТ мисливців на степові види тварин О. О. Кротова [20]. Розвинувши спостереження П. П. Єфименка, дослідниця встановила, що для реконструкції ГКТ мисливців степової зони можлива розробка моделі на основі археологічних та етнографічних матеріалів про мисливців на бізонів Великих рівнин Північної Америки [20]. О. О. Кротова у загальних рисах відтворила особливості соціально-економічних відносин населення Північного Надчорномор'я в різні періоди пізнього палеоліту. Вперше було показано динаміку розвитку мисливського господарства та взаємозв'язок з навколишнім середовищем [18, 15, 19]. Крім того, дослідниця зосередила свою увагу на вирішенні окремих аспектів проблеми реконструкції моделі адаптації мисливців на бізонів, а саме - визначенні мисливської та поселенської стратегії, функціональної належності пам'яток, а також терміну та сезону їх використання [17]. О. О. Кротова запропонувала можливу модель суспільного устрою степових мисливців Надчорномор'я [18,14].

Крім того, у 80-х роках ХХ ст. О. О. Кротова відновлює розкопки унікальної пізньопалеолітичної пам'ятки - Амвросіївського комплексу. В результаті розкопок 1986-1994 рр. Амвросіївського кістковища О. О. Кротова та І. А. Сніжко проаналізували фауністичний матеріал і в основних рисах відтворили процес утилізації здобичі амвросіївськими мисливцями [21, 16]. Завдяки використанню новітніх методів дослідження, в тому числі етноархеологічного моделювання, І. А. Сніжко вперше було запропоновано модель розбирання здобичі мисливцями на бізонів [36-38].

Питання палеоекономіки та реконструкції степової моделі адаптації досліджує в цей період І. В. Сапожніков. У 1986 р. під його керівництвом поновлюються археологічні дослідження Великої Аккаржі. Результатом багаторічних досліджень цієї пам'ятки стала ґрунтова монографія, в якій, окрім загальної характеристики самої Великої Аккаржі, висвітлюються питання палеоекономіки Північного Надчорномор'я [32].

І. В. Сапожніков критично поставився до розробок О. О. Кротової щодо функціонального розподілу стоянок на базові та мисливські [33]. Натомість він запропонував сезонний розподіл пам'яток на три групи: весняно-літні, літньо-осінні та осінньо-весняні [33,32]. Питання сезонності пам'яток залишається дискусійним. Можливо, доцільніше визначати сезон кожної пам'ятки окремо, враховуючи дані мікростратиграфії та трасологічного аналізу, а також матеріали планіграфічних та археозоологічних досліджень. І. В. Сапожніков, враховуючи сезонність пам'яток, запропонував можливий господарський цикл степових мисливців Надчорномор'я. Наявність колективного загону він припускав лише для весняно-літнього сезону [33].

Конкретні питання функціонування суспільства степових мисливців Надчорномор'я розглядає Л. Л. Залізник. Найбільш масштабним і продуктивним дослідник вважає осіннє та зимове колективне полювання [6]. Крім того, на основі етнографічного моделювання він запропонував детальну модель господарської адаптації мисливців степової зони, їхній річний господарський цикл [6]. Стоянки було розподілено на літні та зимові поселення.

Л. Л. Залізник, крім питань, пов'язаних із господарською стратегією, намагається вирішити складні, дискусійні питання соціальної структури мисливського суспільства. Висновок про наявність малої сім'ї як первинної ланки суспільства базується на аналізі планіграфічної структури поселень. Вчений довів помилковість уявлень про багаточис-

сельність общини прильодовикових мисливців [10]. Якщо середня сім'я складалася з 5-6 осіб, то чисельність більшості пізньопалеолітичних общин не перевищувала 25-30 осіб [10].

У цілому Л. Л. Залізник визначає модель адаптації степових мисливців плейстоцену як динамічну систему, що мала три етапи розвитку, зумовлені змінами природного середовища [5, 6].

М. П. Оленковський заперечує належність різнокультурних пам'яток (Кам'яної Балки І, ІІ, Муралівки, Амвросіївки, Янісолі, Антонівки ІІІ) до спільного ГКТ [29]. У поняття ГКТ він, окрім господарського контексту, вкладає етнічний сенс. Відкидаючи термін ГКТ, М. П. Оленковський пропонує господарську специфіку степової зони визначати як «природно-господарський уклад життя» [29]. Під цим поняттям дослідник розуміє «аналогічний шлях пристосування людських суспільств до особливостей природного середовища, поза залежністю від культурної належності її носіїв» [29]. Але це певною мірою збігається з поняттям моделі господарської адаптації. До того ж відмінності у господарському укладі всередині природно-територіальних систем М. П. Оленковський вважає наслідком культурної специфіки давніх суспільств [29, 30]. У цілому питання господарської специфіки степової зони дослідник намагається вирішувати у нерозривному зв'язку з питаннями культурної інтерпретації.

З певною обережністю ставиться до використання терміна ГКТ Н. Б. Леонова [24, 23]. Для відтворення системи природокористування населенням Північного Надчорномор'я вона пропонує будувати «коректні моделі систем життєзабезпечення для невеликих районів» [24, 25]. За Н. Б. Леоновою, моделювати адаптацію населення необхідно відповідно до умов конкретного району, з урахуванням даних локальної палеоекології, які пов'язані з місцем розташування конкретної пам'ятки [24]. Запропонований підхід дослідниця почала втілювати з відтворення моделі адаптації мешканців стоянки Кам'яна Балка ІІ. Саме під час розкопок цієї пам'ятки застосовувалися сучасні польові методики та новітні комплексні дослідження. В результаті було отримано палеоекологічну картину цього регіону, відмінну від традиційної «степової моделі» [23, 24]. Відповідно і мисливська стратегія мала бути іншою [24].

Вирішенню конкретних питань, пов'язаних із визначенням сезону поселень, а водночас і річного господарського циклу, присвячено праці Є. В. Мінькова. Досліджуючи систему природо-

користування та мисливське господарство пізньопалеолітичного населення Надчорномор'я, він розробив модель «мисливського господарства південно-руських степів у пізньому палеоліті» [28].

Багато заперечень викликала запропонована Г. Є. Краснокутським «причорноморська палеолітична модель адаптації» [13,40]. Він проаналізував етнографічні дані щодо способу полювання на бізонів та подальшої утилізації мисливської здобичі. Узагальнену етнографічну модель було використано під час реконструкції річного господарського циклу степових мисливців плейстоцену). Холодні пори року (осінь і початок зими) Г. Є. Краснокутський визначив як основний період колективного загінного полювання [13]. На основі даних планіграфії, стратиграфії та сезону використання пам'ятки було розподілено на дві групи [40]. Попри певні недоліки і слушні зауваження інших науковців, монографічна праця К. Є. Краснокутського [40] стала важливим історіографічним фактом. У ній вперше було найповніше розглянуто етнографічний матеріал та на його основі здійснено спробу реконструкції моделі адаптації мисливців на бізонів Надчорномор'я.

Розвиваючи погляди А. А. Семенова, Г. Ф. Коробкова та Г. В. Сапожнікова довели, що трасологічний аналіз знарядь допомагає вирішити конкретні питання господарства та визначити сезонність пам'яток [12, 34, 35].

Особлива значущість природного фактора в житті палеолітичних мешканців Надчорноморських степів неодноразово підкреслювалась різними дослідниками. У 80-90-х роках ХХ ст. продовжують досліджувати питання реконструкції природного середовища як на окремих пам'ятках, так і на території цілих регіонів Н. П. Герасименко, Л. Г. Безусько, О. П. Секерська, І. В. Са-

пожніков, Н. Б. Леонова та ін. Дослідження фауністичних решток, залучення новітніх методів палеозоології проводять у цей період В. І. Бібікова, А. В. Старкін та Н. Г. Белан.

Таким чином, історіографічний огляд проблеми реконструкції суспільства степових мисливців плейстоцену Північного Надчорномор'я дає змогу зробити такі висновки:

1. 80-90-ті роки ХХ ст. - початок ХХІ ст. стали якісно новим періодом у вивченні суспільства плейстоценових мисливців на бізонів. На перший план виходять історико-реконструктивні побудови.

2. У цей період розробляється теоретична схема реконструкції мисливського суспільства (Л. Л. Залізняк), яку було перевірено на фактологічному рівні.

3. Позитивні зрушення відбуваються у розумінні способу життя давньої людини. Окрім вивчення засобів полювання та мисливської стратегії в цілому, з'являються праці, в яких розглядаються інші галузі господарства палеолітичної людини, а саме виготовлення знарядь праці, утилізація здобичі, збиральництво тощо.

4. Досліджуються питання соціальної структури мисливського суспільства та проблеми духовного життя. Етнічна належність мешканців плейстоценового степу Північного Надчорномор'я також не залишилась поза увагою дослідників.

Однак неузгодженість методичних підходів призводить до появи протилежних, часто суперечливих за своєю побудовою, реконструктивних моделей.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на узгодження абсолютної хронології пам'яток та їх синхронізацію; вдосконалення та розширення методологічної бази.

1. Андрианов Б. В. Хозяйственно-культурные типы и исторический процесс // СЭ.- 1968.- № 2.- С. 22-34.

2. Андрианов Б. В., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // СЭ.- 1972.- № 2.- С. 3-16.

3. Генинг В. Ф. Структура системы археологического познания (к вопросу о методологическом анализе уровней знаний в археологии) // Методологические и методические вопросы археологии.- К., 1982.- С. 28.

4. Гладких М. І., Станко В. Н. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України) // Археологія.- 1996.- № 3,- С 39-50.

5. Залізняк Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту - на початку мезоліту // Археологія.- 1988,-№ 64.- С. 11-21.

6. Залізняк Л. Л. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // Археологія.- 1996.- № 3.- С. 29-39.

7. Залізняк Л. Л. Реконструкція первісних суспільств за їх

господарсько-культурним типом // Археологія.- 1990.- № 4. - С 3-12.'

8. Залізняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.- К.: Наук, думка, 1991.- 160 с.

9. Залізняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.- К.: Наук, думка, 1989.- 176 с.

10. Залізняк Л. Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины: некоторые аспекты хозяйства и этнокультурных связей / Отв. ред. В. И. Неприна; АН УССР. Ин-т археологии.- К.: Наук. думка, 1990.-С. 71-81.

11. Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции первобытного общества.- М., 1979.

12. Коробкова Г. Ф. Технология и функции орудий труда в условиях региональной адаптации: на примере верхнего палеолита-мезолита Северо-Западного Причер-

- номорья // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита: Тезисы докладов советско-американского симпозиума.- Л.: Наука, 1989,- С. 48-52.
13. *Краснокутский Г. Е.* Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- К.: ИА АНУ, 1992.- 18 с.
 14. *Кротова А. А.* Об одном из аспектов изучения кремневого инвентаря позднепалеолитических памятников // Каменный век на территории Украины: некоторые аспекты хозяйства и этнокультурных связей / Отв. ред. В. И. Неприна; АН УССР. Ин-т археологии,- К.: Наук. думка, 1990.- С. 81-90.
 15. *Кротова А. А.* Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // Археологический альманах,- 1994.- № 3,- С. 151-160.
 16. *Кротова А. А., Снежко И. А.* Кости бизонов со следами древних изломов из Амвросиевки, Донбасс // Археологический альманах,- 1996,- № 5,- С. 139—146.
 17. *Кротова О. О.* Визначення сезону використання Амвросієвського кістковища бізонів II Кам'яна доба України,- К.: Шлях, 2003.- Вип. 2.- С. 75-81.
 18. *Кротова О. О.* Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія.- 1994.- № 1,- С. 19-31.
 19. *Кротова О. О.* Господарсько-побутовий комплекс та проблеми вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток // Археологія,- 2002,- № 1,- С. 24-31.
 20. *Кротова О. О.* Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія,- 1988,- № 64,- С. 1-Ю.
 21. *Кротова О. О., Сніжко І. А.* Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці // Археологія.- 1993.— № 4.- С. 72-84.
 22. *Леонова Н. Б.* Методы диагностики характера хозяйственной деятельности на памятниках верхнего палеолита // Археологический альманах,- 2000,- № 9,- С. 137-144.
 23. *Леонова Н. Б., Несмеянов С. А., Спиридонова Е. А., Сычева С. А.* Стратиграфия покровных отложений и реконструкция условий обитания древнего человека на позднепалеолитической стоянке Каменная Балка II // Stratum plus.- 2001-2002.- № 1.- С. 523-537.
 24. *Леонова Н. Б.* Палеоэкология и характер природопользования на верхнепалеолитических стоянках района дельты Дона// Археологический альманах.- 1996.- № 5.- С. 169-174.
 25. *Леонова Н. Б.* Планиграфическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КСИА.- М.: Наука, 1985.- Вып. 181. Каменный век.- С. 12-17.
 26. *Массон В. М.* Системный подход и исследование палеоэкономических структур // КСИА,- Вып. 152.- 1978,-С. 31.
 27. *Мельникова О. М.* Методологические проблемы историографии археологии (в связи с работами В.Ф. Геннинга) // Сучасні проблеми археології. Збірка наукових праць.- К., 2002,- С.148-150.
 28. *Миньков Е. В.* Охотничье хозяйство населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита: опыт реконструкции: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- М.: МГУ, 1991,- 19 с.
 29. *Оленковський М. П.* До палеоекономічних досліджень пізнього палеоліту Північного Причорномор'я // Археологический альманах.- 1995,- № 4,- С. 93-96.
 30. *Оленковський М. П.* Культурно-історичні процеси в середню та пізню пори пізнього палеоліту Лівобережної України // Археологический альманах.- 2000.- № 9, - С. 81-88.
 31. *Ричков М. О.* Реконструкція минулого в археології // Археологія.- 1997.- № 3.- С. 93-100.
 32. *Сапожников И. В.* Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины // Каменный век Украины.-К.: Шлях, 2003.- Вип. 3.-304 с.
 33. *Сапожников І. В.* Степова область Східної Європи в пізньому палеоліті: сезонність пам'яток та річний господарський цикл // Кам'яна доба України,- К.: Шлях, 2003,-Вип. 2, -С. 87-107.
 34. *Сапожникова Г. В.* Об усложненном собирательстве в эпоху позднего палеолита II Актуальные проблемы историко-археологических реконструкций,- К.: Наук. думка, 1987,-С. 145.
 35. *Сапожникова Г. В.* Функціональне призначення Амвросієвського кістковища (за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь) II Кам'яна доба України,- К.: Шлях, 2003,- Вип. 2,- С. 82-86.
 36. *Сніжкої А.* Модель розбирання здобичі амвросієвськими мисливцями // Археологія- 2002.-№ 1,- С. 37-43.
 37. *Сніжко І. А.* Утилізація здобичі гравецькими мисливцями Північного Причорномор'я // Археологія.- 2000, -№ 2, -С. 65-71.
 38. *Сніжко І. А.* Утилізація мисливської здобичі на Амвросієвському пізньопалеолітичному комплексі: Автореф. дис. ... канд. іст. наук,- К., 2001.
 39. *Станко В. Н.* Охотники на бизона в позднем палеолите Украины II Археологический альманах.- 1996.- № 5.- С. 129-138.
 40. *Krasnokutsky G.* Bison Hunting and Human Adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Palaeolithic of Southern Ukraine.- Odessa: Polis Press, 1996.- 223 p.

O. Fedorchenko

THE HISTORY OF RESEARCH OF THE UPPER PALEOLITHIC BISON HUNTER SOCIETY IN 80-90 OF XX - BEGINNING OF THE XXI cent.

The article is dedicated to the history of research of the Upper Paleolithic bison hunter society in 80-90 of XX- beginning of the XXI cent.